

УДК 340.11

ЗЕЛЕНКО І.П.

ФУНКЦІЇ ПРЕЗУМПЦІЙ У ПРАВІ УКРАЇНИ

Розкривається місце презумпцій у механізмі правового регулювання. Висвітлюються розуміння і тлумачення презумпцій з урахуванням історичної динаміки їх розвитку. Розглядається функціональне призначення презумпцій у сучасному праві України.

Ключові слова: правові презумпції, юридичні аналогії, фікції, методи правового регулювання.

Раскрывается место презумпций в механизме правового регулирования. Освещаются понимание и толкование презумпций с учетом исторической динамики их развития. Рассматривается функциональное назначение презумпций в современном праве Украины.

Ключевые слова: правовые презумпции, юридические аналогии, фикции, методы правового регулирования.

The place of presumptions in the mechanism of legal regulation is described. The understanding and interpretation of presumptions are considered, taking into account the historical dynamics of their development. The functional purpose of presumptions in the modern law of Ukraine is considered.

Key words: legal presumptions, legal analogies, fictions, methods of legal regulation.

Вступ. У різних правових системах сучасності презумпція є специфічною правовою формою. Не стала виключенням й Україна. Останнім часом зацікавленість законодавця цим своєрідним законодавчим інструментом постійно зростає.

У законодавців відсутня чітка позиція щодо ролі й місця правових презумпцій у регулюванні суспільних відносин. Ускладнення застосування презумпцій на практиці пов'язано з тим, що найчастіше елементи правових презумпцій виражені в тексті нормативних правових актів приховано. Порушення лінгвістичних вимог до форми вираження правових презумпцій, змішування різнопорядкових понять і термінів, застосування терміна «презумпція» до явищ, що такими не є, характеризує сучасне законодавче регулювання [5, с. 6]. Незрозумілим залишається питання про нормативність правових презумпцій.

У загальній теорії права дотепер немає переконливої концепції правових презумпцій. Немає і єдності поглядів із приводу юридичної природи, класифікації, ролі й місця цього елемента правової системи в теорії права – презумпції розглядаються в розділах, присвячених видам правових норм, тлумаченню права, юридичній техніці. Практично не приділялося уваги дослідженню логічної структури правових презумпцій і механізму їх дії. Відсутні теоретичні дослідження, присвячені питанням ефективності й оптимальності. Окремі фахівці пропонують взагалі відмовитися від терміна «презумпція» [6, с. 135].

Проте категорія презумпції має самостійне наукове й практичне значення, відома різним правовим системам і як об'єктивно наявний правовий феномен вимагає дослідження.

Російські вчені-правознавці на проблему презумпцій у праві звернули увагу в першій половині XIX ст. Свої монографічні дослідження цьому феномену присвятили Д.І. Мейер, Г.Ф. Дормідонтов, Г.С. Мен, К. Бюлов та ін.

У радянський період правові презумпції в історично-правовому контексті досліджувалися в роботах С.С. Алексєєва, В.К. Бабаєва, В.М. Баранова, Л.Д. Воєводіна, В.М. Горшеньова, І.М. Зайцева, В.Б. Ісакова, Н.Н. Тарусіної, А.Ф. Черданцева, З.М. Черніловського та ін.

© ЗЕЛЕНКО І.П. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри фундаментальних та приватно-правових дисциплін (ПВНЗ «Кропивницький інститут державного та муніципального управління»)

У пострадянський час досить детально проблеми юридичних презумпцій досліджувала Н.С. Караніна, у дисертаційному дослідженні якої розглядалися загальнотеоретичні аспекти презумпцій, і Ю.А. Серіков, який розкрив особливості процесуального застосування цивільно-правових презумпцій.

У вітчизняній юриспруденції спроби надати поняття презумпції були зроблені О.М. Гаргат-Українчук, А.Й. Іванським, В.П. Феннич. Зокрема, О.М. Гаргат-Українчук досліджував питання поняття презумпцій у кримінальному процесі України. Прямі та непрямі доказові презумпції судового судочинства аналізує В.П. Феннич. Наукові розробки А.Й. Іванського присвячені розгляду презумпцій у фінансовому праві.

Таким чином, проблема цільового призначення та ролі презумпцій у праві дотепер залишається малодослідженою, тим більше, що йдеться про досить поширене у вітчизняному законодавстві явище.

Постановка завдання. Метою статті є показати місце презумпцій у механізмі правового регулювання, акцентувавши на методологічних засадах розуміння її тлумачення з урахуванням історичної динаміки їх розвитку.

Результати дослідження. Презумпції являють собою встановлені законодавством припущення, згідно з якими певні факти вважаються встановленими (невстановленими) і підлягають доказовому спростуванню або є неспростовними. Аналіз історико-правової генези і юридичної природи презумпцій потребує попереднього з'ясування обсягу розглядуваної правової категорії. Дійсно, якщо презумпції розглядати у максимально широкому розумінні, ототожнюючи їх із розподілом тягара доведення у будь-якій врегульованій процесуальними нормами сфері діяльності з реалізації права, то доведеться дійти висновку, що практично всі норми права, крім спеціалізованих норм-принципів, норм-деклараций, колізійних норм та ін., є деякою мірою презумпціями. Це зумовлено тим, що будь-яке правило поведінки, яке забезпечується заходами соціального впливу, засноване на певних постулатах соціальної корисності або шкідливості тих чи інших відносин. Такі постулати не можуть бути повністю раціоналізовані, оскільки ґрунтуються на механізмах соціально-психологічного впливу на поведінку людей, а не на матеріальних об'єктах або суто інтелектуальних побудовах. Самоочевидна заповідь «не вбий», мабуть, тому і є такою очевидною, що цінність людського життя не може бути логічно обґрунтована і презюмується у всіх наявних системах соціального регулювання без будь-яких доказів.

Так, будь-які правовідносини передбачають або необхідність доведення, що надає підстави стверджувати про наявність презумпції невстановленості фактів або відсутність такої необхідності, що дає змогу констатувати презумпцію встановленості певних обставин. Саме тому відомий дореволюційний російський теоретик права І.Г. Оршанський стверджував: «Право не може обійтись без застосування презумптивного елемента в різних його видах» [7, с. 71].

Підхід до презумпцій як до властивості загальнолюдської і, зокрема, юридичної психології будувати висновки на певних неспростовних догматах, аксіомах, постулатах і формулювати гіпотези, що підлягають у подальшому спростуванню створює низку методологічних проблем, досить детально охарактеризованих у дисертації [12, с. 7] та спеціальній монографії [11, с. 9–16] Ю.А. Серікова, присвячених галузевим особливостям досліджуваної правової категорії. Разом із тим подолання недоліків цього підходу дає змогу сформулювати доволі важливий, як із теоретичної, так із практичної точки зору висновок про існування галузевих і міжгалузевих «презумптивних стандартів», що встановлюють типовий для тих чи інших груп правовідносин розподіл обов'язків із доведення. Для кримінального процесу йтиметься про презумпцію невинуватості, для позовного провадження в цивільному та адміністративному судочинстві – про презумпцію недоведеності позовних вимог, для наказного і окремого провадження – навпаки, про презумпцію обґрунтованості і безспірності вимог. В інших випадках наявність презумпції може бути констатовано лише у тому разі, якщо законодавець встановлює інший, такий, що відрізняється від типового для певної процесуальної або процедурної форми, режим доказів або засобів доказування. Так, наприклад, закріплена у п. 113 Статуту залізниць України [13] презумпція вини перевізника у втраті, нестачі, псуванні, пошкодженні вантажу встановлює пільговий для відвантажувача режим доказування, звільняючи його від доведення вини контрагента у спорах про відшкодування шкоди або порушення умов договору перевезення.

Видається неможливим встановити момент виникнення презумпції як правового явища, оскільки стихійне застосування презумпцій є характерним навіть для звичаєвого права на первісному етапі його розвитку [12, с. 98]. Що ж стосується моменту усвідомлення існування презумпцій і переходу до їх свідомого використання як інструмента законодавчої діяльності, то він

належить до епохи ранньої римської республіки. Так, доволі широкої відомості набула так звана «презумпція Муція», *praesumptio Muciana*, з приводу юридичного значення якої фахівці продовжували сперечатися навіть на початку XX ст. [8, с. 119].

Необхідно зазначити відносно сприятливу історичну долю правових презумпцій, порівняно з іншими штучними законодавчими конструкціями. Як юристи, так і громадська свідомість протягом усієї історії розвитку презумпцій, займали переважно зважену позицію, що відображала розуміння встановлених законодавством припушень як зручного технічного інструменту, а переваги і втрати від його використання розглядалися, насамперед, у контексті загальної спрямованості правової політики держави. Юридичним фікціям і аналогіям у цьому плані пощастило значно менше. Можливо, справа тут виключно в термінології, у негативних відтінках значення, що викликаються асоціаціями з «фіктивними правочинами», «хибними аналогіями» тощо. Варто було римським юристам назвати юридичні фікції, наприклад, правовими константами, а аналогії – правовими субсидіями і, можливо, ставлення до цих феноменів було б зовсім іншим. І, навпаки, якби презумпції отримали назву «припущення без достатніх підстав», видається, що доля цього законодавчого прийому склалася б набагато драматичніше. Однак у такому разі назва нікого не дратувала і, як самі презумпції, так і концепція їх застосування отримали розвиток. Можливо, таке пояснення є занадто суб'єктивним, але інші версії щодо причин глибокої деталізації правових уявлень про презумпції, зокрема, припущення про існування розвинутої теорії юридичних фактів і теорії доказової діяльності вже за часів римського права [2, с. 161], також не здаються достатньо обгрунтованими.

У Середньовіччі основний акцент у практиці тлумачення і застосування презумпцій робився на розмежуванні фактичних і правових презумпцій. Доктрина канонічного права будувалася на прагненні привести в систему всі види можливих припушень і оцінити доказову силу кожного з них. Презумпції поділялися на цілком доказові, наполовину доказові, частково доказові; прості і необхідні припущення (*praesumptio temerariae, probabiles, violentiae, necessariae*) та ін. Середньовічні коментатори також вважали, що розподіл тягара представлення доказів ґрунтується на презумпції більшої чи меншої винності сторін [1].

На початку Нового часу, в епоху Відродження, Реформації і Просвіти, презумпції стали розглядатися, насамперед, як засіб мотивації до активної доказової діяльності сторони, інтересам якої суперечить та чи інша презумпція. Так, один з організаторів революційного терору у Франції Ж.-П. Марат у своїй роботі «План кримінального законодавства» [8, с. 117] зазначав, що презумпції не є доказами, але саме вони істотно збільшують силу доказів і змушують обвинуваченого зізнатись.

З середини XIX ст. формується сучасне розуміння презумпцій як підстав звільнення від доказування, хоча точка зору на них як критерій для перерозподілу обов'язків із доведення зберігає своїх прихильників, особливо серед фахівців із кримінального процесу [4, с. 72], що, як видається, свідчить про ототожнення службових і процесуальних обов'язків державного обвинувачувача і про сприйняття норми про можливість прокурора відмовитися від підтримки обвинувачення як суто декларативної. Така позиція, на наш погляд, є вразливою як для логічних аргументів, побудованих на формально-догматичному тлумаченні норм, що містять презумпції, так і для емпіричного аналізу юридичної практики органів слідства, прокуратури і суду, які нерідко надають правову оцінку відмові учасників процесу від спростування презюмованих законодавцем фактів.

У сучасному європейському праві презумпції набувають дедалі більшого поширення. За словами французького теоретика права П. Сандевуара, суддя має право самостійно зробити логічний висновок, що утворює презумпцію. Закон вказує лише на те, що такі презумпції мають бути важливими, точними й погодженими. При всіх складностях сучасного життя це обмеження стає дедалі більше практично порожнім формулюванням. Нині фактичні презумпції настільки ж численні в приватному праві, як і в публічному, хоча в публічних правовідносинах формулювання, що використовуються суддями, мають тенденцію до прихованого застосування презумпцій [10, с. 309].

Необхідно також зазначити, що погляд на презумпції у сучасному публічному праві як на інструмент, який використовується виключно для встановлення процесуальних переваг громадян і юридичних осіб у спорах із суб'єктами владних повноважень є спрощеним і не отримує підтвердження у практиці Європейського Суду. Так, у справі Фам Хоанг (Pham Hoang) проти Франції підозрюваний був затриманий на кордоні при ввезенні у Францію героїну. Французьке законодавство передбачає, що ввіз заборонених товарів презюмується незаконним, якщо особа,

що ввозить цей товар, не доведе зворотного: наприклад, пред'явивши достатні виправдувальні документи або довівши, що дія відбувалася в ситуації крайньої необхідності або є результатом помилки, уникнути якої було неможливо. У розглянутій справі стороною захисту не була представлена жодного з таких доказів, а обвинувачуваний відмовився давати будь-які пояснення. Європейський суд, розглянувши справу про скаргу заявника, визнав, що немає нічого неприпустимого у презумпції, що особа, яка має у володінні певну річ, володіти якою в загальному випадку заборонено, має задовільним образом пояснити цей факт, у протилежному разі вона буде визнано винною [4, с. 70].

У національному праві презумпції виконують важливі функції в механізмі правового регулювання. Насамперед, презумпції використовуються для закріплення певних базових постулатів, що утворюють основу загальноправових і галузевих методів правового регулювання [9, с. 8]. Такими є, зокрема, презумпція добросовісності дій у цивільному праві, презумпція добросовісності платника в податковому праві, презумпція невинуватості в кримінальному праві.

По-друге, презумпції використовуються з метою процесуальної економії. Видається, про процесуальну економію (спрощення, полегшення, скорочення доведення) необхідно стверджувати не стосовно доведення самого презюмованого факту, а стосовно процесу доведення загалом. Варто звернути увагу на ту обставину, що законодавець вводить презумпції стосовно тих фактів, доказування яких є ускладненим, а іноді просто неможливим. У разі доказування фактів-підстав презумпцій, навпаки, не виникає проблем із наданням доказів. Правова презумпція, звільняючи сторону від доведення презюмованого факту, виключає його з предмета доказування. В зв'язку з цим склад фактів, що входять у предмет доказування, об'єктивно зменшується, скорочується.

По-третє, презумпції виступають засобом підсилення правового захисту найбільш цінних, із точки зору законодавця, суб'єктів і об'єктів. Така властивість законодавчих припущень підкреслювалася дослідниками ще у XIX ст., інколи за допомогою досить курйозних прикладів. Так, в енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона зазначалося: «Середньовічна презумпція про те, що духовна особа, яка обіймає жінку, робить це заради благословення, і сучасна презумпція про те, що народжена у шлюбі дитина вважається зачатою від чоловіка, – стільки ж положення ймовірності, скільки й правила, створені в інтересах підтримки поваги до духовного звання й святості шлюбу» [1]. Наведені енциклопедистами приклади (безумовно, ті з них, що стосуються сімейного, а не канонічного права) зберегли свою актуальність дотепер.

Зрештою, презумпції мають істотне значення для стимулювання процесуальної активності в отриманні доказів. Так, цивільно-правова презумпція добросовісності дій, безперечно, стимулює доказову діяльність позивача. Значною мірою саме від активності позивача залежить формування доказової бази поданого позову. Це особливо актуально в умовах дії змагальності сторін, коли процесуальна пасивність може призвести до відмови в позові. Крім того, варто зазначити, що презумпція добросовісності дій виступає однією з важливіших умов для справедливого та об'єктивного розгляду справи і здійснення правосуддя загалом.

Висновки. Отже, місце правових презумпцій у механізмі правового регулювання виражається в тому, що вони є засобом підсилення правового захисту найбільш цінних, із точки зору законодавця, суб'єктів і об'єктів, звільняють сторону від доведення презюмованого факту, що виключає його з предмета доказування, виступають засобом процесуальної економії, виконують роль катализатора процесуальної активності в отриманні доказів, застосовуються для закріплення певних принципів, що утворюють основу загальноправових і галузевих методів правового регулювання.

Список використаних джерел:

1. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. URL: www.booksite.ru/fulltext/bro/kga/brokefr.
2. Дворецкая А.А. Юридические факты и правовые конструкции в Римском и современном праве. URL: <http://www.yurclub.ru/docs/pravo/0903/15.html>.
3. Зеленко І.П. Правові передумови та методика використання юридичних аналогій. Підприємництво, господарство і право. 2009. № 1. С. 60–63.
4. Калиновский К.Б., Смирнов А.В. Презумпции в уголовном процессе. Российское правосудие. 2008. № 4. С. 68–74.
5. Каранина Н.С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. М., 2006. 164 с.

6. Крымов А.А. Правовые презумпции в уголовном процессе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. М., 1999. 166 с.
7. Оршанский И.Г. О законных предположениях и их значении. Журнал гражданского и уголовного права. 1874. Кн. 4, 5.
8. Ляшенко Р.Д. Дослідження проблеми презумпцій у правовій науці в дореволюційний період. Держава і право. 2008. Вип. 41. С. 116–121.
9. Масленников А.В. Правовые аксиомы: автореф. дис. ...канд. юр. наук: 12.00.01. URL: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-423804.html>.
10. Сандевуар П. Введение в право. Москва: «Интратек-Р», 1994. 486 с.
11. Сериков Ю.А. Презумпции в гражданском судопроизводстве. М.: Волтерс Клувер, 2006. 184 с.
12. Сериков Ю.А. Процессуальные функции правовых презумпций в гражданском судопроизводстве: автореф. дис. ...канд. юр. наук: 12.00.15. URL: <http://lawtheses.com/protsessualnye-funktsii-pravovuyh-prezumpsiy-v-grazhdanskom-sudoproizvodstve>.
13. Статут Залізниць України затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 6.04.1998 № 457 / Верховна Рада України: офіц. веб.-сайт. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/457-98-%D0%BF>.
14. Черниловский З.М. Презумпции и фикции в истории права. Государство и право: Научный журнал. 1984. № 1. С. 98–104.

УДК 340.1

ПАВЛОВСЬКА І.В.

НАДІЛЕННЯ ОКРЕМИМИ ПОВНОВАЖЕННЯМИ З ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ ІНСТИТУТІВ ДВІРНИКІВ ТА НІЧНИХ СТОРОЖІВ В УСРР (20-ТІ РОКИ ХХ СТ.)

Розглянуто та проаналізовано основні нормативно-правові акти, в яких відображається процес формування інститутів двірників та нічних сторожів і наділення їх окремими функціями по охороні правопорядку.

Ключові слова: міліція, двірники, нічні сторожі, Адміністративний кодекс УРСР, постовий міліціонер, громадський порядок, домоволодіння, правопорушення.

Рассмотрены и проанализированы основные нормативно-правовые акты, в которых отражается процесс формирования институтов дворников и ночных сторожей и возложение на них отдельных функций по охране правопорядка.

Ключевые слова: милиция, дворники, ночные сторожа, Административный кодекс УСРР, постовой милиционер, общественный порядок, домовладение, правонарушение.

Key legislative acts reflecting the process of caretakers and night security staff institute formation with delegation of authorities on public order protection are studied.

Key words: militia, caretakers, night security staff, USSR Administrative Code, militiamen, public order, dwellings, violations.

Вступ. На початку 20-х рр. ХХ ст. діяльність радянської робітничо-селянської міліції протікала в досить складних умовах. Адже, з одного боку, напружена криміногенна обстановка в країні змушувала міліцію протидіяти різко зростаючій злочинності, чому, своєю чергою, не сприяло переобтяження міліції необхідністю виконанням функцій, їй не властивих. Водночас

© ПАВЛОВСЬКА І.В. – кандидат юридичних наук, заступник директора музею з наукової роботи (Музей Міністерства внутрішніх справ України Національної академії внутрішніх справ)